

DERLEME / REVIEW

İnsan-Mekân Etkileşimi Çerçevesinde Paradigma Kaymaları

Paradigm Shifts in the Framework of Human-Space Interaction

id Ayşe Nur Ökten

Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Planlama Bölümü, Emekli Öğretim Üyesi, İstanbul

ÖZ

Günümüzde insanın toplumsal, yapay ve doğal çevresiyle etkileşimini değiştiren çok büyük teknolojik geçişler deneyimleniyor. Bu geçişlerin yol açtığı ve açacağı zincirleme etkilere odaklanan dönüşüm yazınında; dönüşümlerin ekonomik, toplumsal, kültürel ve coğrafi boyutlarını farklı düzlemlerde ele almak gerektiğini savunan güçlü bir akım yerleşmiş durumda. Bu tavrın sosyal bilimlerdeki başlangıcı ise yirminci yüzyılın ilk yarısına dayanıyor. 1950'lerden bu yana güçlenen epistemolojik arayışlar; ekonomik ve toplumsal coğrafya, siyaset bilimi, örgütlenme ve planlama disiplinlerinde de çok-düzlemlili, çok-disiplinli kavramsallaştırmaları ve yöntemleri gündeme getiriyor. Bu yazı; ekonomik ve toplumsal mekânla ilgili paradigma kaymasının temelinde yatan düşüncenin evrimini, sosyal bilimlerdeki öncülerini izleyerek ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu çerçevedeki kavramlar, yaklaşımlar ve tartışmalar ele alındıktan sonra sonuç bölümünde; gerçek yaşam koşullarından doğan gündelik pratikler ile kurumsal düzenleme pratikleri arasındaki çelişkiler ve bu konudaki bazı öneriler, eleştiriler ve kaygılar üzerinde durulmuştur.

Anahtar sözcükler: Çok disiplinli kurumsal çerçeve; epistemolojik değişim; ilişkisel yaklaşım; insan-mekân etkileşimi, paradigma kaymaları; pratik yaklaşımı.

ABSTRACT

Today, humanity is experiencing major technological transitions that are transforming its interaction with the social, artificial, and natural environment. In the transformation literature, a strong epistemological trend has emerged regarding the chain effects triggered by these transitions. The argument is that the economic, social, cultural, and geographical dimensions of transformations must be addressed on multiple planes. The origins of this stance in the social sciences date back to the first half of the twentieth century. Since the 1950s, strengthening epistemological inquiries have brought multi-layered and multidisciplinary conceptualizations and methods to the forefront in economic and social geography, political science, organization studies, and planning disciplines. This article aims to reveal the evolution of the thinking underlying the paradigm shift concerning economic and social space by tracing its pioneers in the social sciences. After discussing the concepts, approaches, and debates within this framework, the conclusion focuses on the contradictions between everyday practices arising from real-life conditions and institutional regulatory practices, along with several proposals, critiques, and concerns related to these issues.

Keywords: Multidisciplinary frameworks; epistemological change; relational approach; human-space interactions; paradigm shifts; practice approach.

Geliş tarihi: 28.02.2026 Kabul tarihi: 10.03.2026
Online yayımlanma tarihi: 18.03.2026
İletişim: Ayşe Nur Ökten
e-posta: okten.aysenur@gmail.com

 TMMOB
Şehir Plancıları Odası

1. Giriş

Sosyal bilimlerde, uzun bir süredir, mekânsal boyutu gözden kaçırmayan yeni bir bakış açısı için kuramsal çerçeve arayışı var. Yeni arayışın öncü sesleri sosyal bilimlerde 1950'lerde, ontolojik ve epistemolojik konvansiyonlara karşı çıkan yayınlarla duyulmuştu. Daha sonra ekonomi, coğrafya, tarih ve sosyoloji disiplinlerinde konvansiyonel epistemolojik anlayışın aşılması gerektiğine işaret edenler çoğaldı. 1960 ve 70'lerde, peş peşe gelen radikal teknolojik gelişmeler sermaye ve insan hareketliliklerini kolaylaştırırken beklenmedik ekonomik ve mekânsal olgular da doğuruyordu. O dönemdeki konvansiyonel yaklaşım, düzen dışı –ya da kurama aykırı– durumları, yerel ölçeğe ve modernleşememeye özgü ve geçici olarak kabul ediyordu. 1980'lerden başlayarak, kaynak kullanımı ve üretimin coğrafyası global ölçekte yeniden örgütlenirken, ekonomi ve siyasetin küresel çarklarının bu süreçteki işleyişi zaman-mekân deneyimlerimizi değiştirdi. Mekânı açıklamak, anlamak ve düzenlemek konusunda bugüne dek öğrenilmiş doğruları yetersiz kıldı. Global dönüşümün yol açtığı zincirleme reaksiyonların içerdigi belirsizlikler, farklılaşmalar; insan-zaman-mekân ilişkisinde usçu ve yapısalcı pencereden görülemeyen öğeler olduğunu ortaya çıkardı. Bu deneyimler, 1950'lerden bu yana güçlenen epistemolojik yenilik arayışını; ekonomik ve toplumsal coğrafya, siyaset bilimi, örgütlenme ve planlama disiplinlerinin gündemine yerleştirdi. Bugün yeniden insanın; toplumsal, yapay ve doğal çevresiyle etkileşimini değiştirecek büyük teknolojik geçişler tartışılıyor. Bu dönüşümleri veya geçişleri anlamak için çok düzlemli, çok disiplinli kavramsallaştırmalar öneriliyor.

Bu yazının amacı, ekonomik ve toplumsal mekânla ilgili paradigma kaymasının temelinde yatan düşünceyi ve bu düşüncenin evrimini, sosyal bilimlerdeki öncülerini izleyerek ortaya koymaktır. Yazının yapısı, iki ön kabule dayanmaktadır: birincisi, tüm insan-zaman-mekân etkileşimlerinin çok boyutlu olduğu ve o nedenle çok disiplinli araştırılması gerektiği; ikincisi, çok disiplinli ve çok ölçekli araştırmaların ayağı yere basan kuramlara ulaşmayı kolaylaştırdığı. Yazının ikinci bölümünde, sosyal bilimlerdeki nesnellik anlayışına ve disiplinler arasındaki sınırlara yönelik eleştiriler ve bu eleştirilerden doğan görelilik anlayışına ve yeni kavramsallaştırma çabalarına yer verilmiştir. Üçüncü bölümde, yeni paradigma arayışlarının ortak ve farklı yönlerine değinilerek, örgütlenme sosyolojisinden ekonomik ve sosyal coğrafyadaki ilişkisel yaklaşıma dek uzanan epistemolojik yörüngenin izi sürülmektedir. Dördüncü bölümde, ölçekler arası geçişleri kolaylaştıracağı savlanan *pratik yaklaşımına* ve bu çerçevedeki tanımlara, yöntemlere ilişkin görüş ve önerilere yer verilmiştir. Sonuç bölümünde; gerçek yaşam koşullarından doğan gündelik pratikler ile kurumsal düzenleme pratikleri arasındaki çelişkiler ve bu konudaki bazı öneriler, eleştiriler ve kaygılar üzerinde durulmuştur.

2. Görelilik ve Disiplinler Arası Sınırların Zorlanması

Yirminci yüzyılın ilk yarısından başlayarak, konvansiyonel (pozitivist) bilgi üretme paradigmasına alternatif arayanlar, felsefe-sosyoloji-ekonomi-coğrafya disiplinlerinin kesişmesindeki çalışmalarla, sorunun derinlerde olduğunu; gerçeği anlamak için farklı bir ontolojik ve epistemolojik yaklaşım gerektiğini savundu. Buttimer (1969), çok disiplinli bir epistemoloji arayışının ilk belirtilerini, yirminci yüzyılın ilk yarısında, Fransa'da görüyor ve toplumu, ekonomiyi ve mekânı bir arada değerlendirme çabası göstermiş iki yazara dikkat çekiyordu: coğrafyacı Maximilien Sorre ve sosyolog Chombart de Lauwe. Bu araştırmacılar, coğrafyanın farklı disiplinlerle etkileşim içine girmesini öneriyordu. Durkheim'in sosyal mekân kavramını fiziksel mekânı da içerecek biçimde yeniden tanımlayan Sorre, ekonomik mekânı, politik mekânla birlikte sosyal mekânın asal öğelerinden biri olarak kabul ediyordu. Paul-Henri Chombart de Lauwe (1913–1998) ise kentteki sosyal mekânın çok boyutlu ele alınması gerektiğini; çünkü kent mekânının, insanların yaşadığı, hareket ettiği ve etkileşimde bulunduğu katmanlardan oluştuğunu söylüyordu.

Mekânı çok boyutlu ve dinamik bir tavırla ele almak gerektiğini söyleyen öncülerden birisi de iktisatçı ve coğrafyacı olan ve yasa koyucu (nomotetik) bir ekonomik coğrafyayı savunan F. Schaefer idi. Meseleyi, bir yöntem sorunu olarak ele alan Schaefer (1953, ss. 229–230) coğrafyanın, kuramlarla deneysel bulguları birleştiren bir mekân bilimi olması gerektiğini ve asıl misyonunun, mekânsal ilişkilere yön veren yasaları bulmak; gelecek için ipuçları verecek genellemeler yapabilmek olduğunu söylüyordu (Kuhlke, 2006, s. 442; Barnes ve Christophers 2018, ss. 61–63). Her olayın mekân ve zaman boyutunun o olayı özgün kıldığı savını kabul etmekle birlikte, tekil ve özgün olayları gözlemlerken, benzerlikleri ortaya çıkaracak sistematik çözümleme yöntemlerinden de yararlanmak gerektiğini savunuyordu. Ancak Schaefer'in savının güncel tartışmalar bağlamındaki asıl ilginç yanı, gerçek yaşamdaki deneyimlerin çok boyutlu olması nedeniyle; istatistiksel genellemelere gitmeden önce, coğrafyanın diğer sosyal bilim disiplinleriyle iş birliği yapması gerektiğini ileri sürmesiydi. Coğrafyacının, mekânı zamanla birlikte ele alarak açıklayabilmesi; bir başka deyişle, sürece bakabilmesi için başka toplumsal yaşam alanlarındaki gözlemleri değerlendirmesi gerekiyordu. Coğrafyacıların görevi; tarih, sosyoloji ve ekonomi disiplinlerindeki yöntemleri tanımak ve o alanlardaki çalışmaları ve gözlemleri dışlamamak, tersine içselleştirmekti. Schaefer, disiplinler arasında köprüler kurulması için bilim ve yöntem kavramlarının doğru anlaşılmasını önemsemişti. Bilim kavramının Almanca'daki karşılığının (*die Wissenschaft*) İngilizce'deki *science* sözcüğünden farklı anlamına işaret ederek, bilim yalnızca fen bilimlerinin araştırma yöntemleriyle tanımlanamaz; her türlü örgütlenmiş bilgiye bilim denir, diyordu. Yöntem konusunda söyledikleri de yeniydi. Araştırma yönteminin salt bir alet kutusu olmadığını;

benimsenen yöntemin, o disiplinin, değişim ve gelişimle ilgili mantığını yansıttığını savunuyordu (Schaefer, 1953, s. 236). Coğrafya disiplininin ufkunu genişleterek, fiziki coğrafyanın yanı sıra ekonomik coğrafyayı geliştirmesinin ve böylece bir sosyal bilim hâline gelmesinin kaçınılmazlığını tartışan makalesi, yayınlanmasından yıllar sonra, paradigma kayması bağlamında yeniden ses getirdi ve etkili oldu (Bunge, 1979).

Mekân ve zaman kavramlarının nesnellğine ilişkin konvansiyonel varsayımların sarsılmasının çok önemli bir başka aktörü de, Akdeniz'i bir bölge olarak alışımlıktan farklı bir tavırla ele alan tarihçi Fernand Braudel idi. Akdeniz'i, bir yandan Avrupa'da yaşanan ekonomik, sosyal, kültürel değişimin bir parçası; bir yandan da oradaki değişimlerle etkileşimli özgün bir dünya olarak yorumlamıştı. Kaynaklar, Braudel'in dört önemli epistemolojik katkıda bulunduğunu söylüyor. Birinci katkısı, nesnel ve dışsal zaman kavramı yerine öznel olan *sosyal zaman* kavramını ortaya atmış olmasıydı. İkinci katkısı, nesnel ve dışsal zaman varsayımına dayanan ve olayların kronolojik kaydı niteliğindeki "saf tarih" anlayışını eleştirerek, farklı disiplinlerde üretilen bilgilerden yararlanan ve yapısal değişimler (dinamikler) üzerinde duran yeni bir tarihçilik anlayışını önermiş olmasıydı (Lee, 2018). Bunun için sosyal bilim disiplinleri arasındaki yapay sınırların kaldırılmasını savunmuştur. Üçüncü önemli katkısı, tarihin çözümlenmesinde çok disiplinli çalışmanın yanı sıra tüm dünyayı bir bütün olarak ele alan, bütüncül (holistik) bir yaklaşımın önemine işaret etmesiydi (Braudel, 1958; Wallerstein, 2003; Braudel ve Wallerstein, 2009; Lee, 2018). Dördüncü katkısı; bir bütünlüğü, kimliği veya bölgeyi tanımlamak için ötekilerden ayırt edici eşikler, sınırlar gibi özellikler üzerinde durmak yerine, o bütünlüğün ya da bölgenin içinde bulunan farklı öğelerin ortak niteliklerine; onları bir arada tutan *birleştirici özelliklere* bakılmasını savunmak olmuştu (Özveren, 2017, s. 12). Özellikle, bir bölgeyi kavramak ve orası için gelişme politikaları üretmek açısından bu katkı ayrı bir önem taşımaktaydı.

Üzerinde uzlaşmış kavramlara farklı açılardan bakmak ve onları yeniden tanımlamak zorunluluğu 1970'li yıllarda, antropolog Keith Hart'ın Afrika'daki araştırmalarıyla, çarpıcı biçimde yeniden gündeme geldi. Enformellik (*informality*) kavramını ilk kez 1971 tarihli bildirisinde kullanan Hart, Afrika'daki enformel sektörle ilgili gözlemleriyle özellikle ekonomik sosyoloji, daha sonra da coğrafya disiplininde önemli bir kırılma yarattı. O güne dek ekonomi ve sosyolojide egemen olan yaklaşım; bazı ekonomik etkinliklerin modern dünyanın yarattığı kayıtlı ve düzenli formel sektörün dışında kalmasını az gelişmiş ülkelere özgü bir olgu olarak kabul ediyordu. Bu kesimde işler, ekonomik ve toplumsal gelişme tarihinin daha aşağı basamaklarından arta kalmış alışkanlıklarla yürüyordu. Çok küçük sermayeli aile işletmeleriyle kendi başına veya kısa süreli belirsiz işlerde çalışanlardan oluşan bu *marjinal* sektörün özellikleri aile içi istihdam, gizli işsizlik ve düşük verimlilikti. Dolayısıyla, az gelişmişliğin sonuna gelindiğinde bu sektör de ortadan kal-

kacaktı. Oysa Hart 1973 tarihli makalesinde, marjinal sanılan işlerin gerçekte formel kapitalist sistemin yapısal bir parçası olduğunu saptamıştı. Akra'nın yoksul mahallelerinde (*slums*) yaşayanlar sanıldığı gibi işsiz veya verimsiz değildi. Bu kesim, kendi içinde bir *yeniden üretim döngüsü* yaratarak bölüşümdeki dengesizliklerin krize evrilmesini engelliyor, ulusal kapitalist ekonomiye istikrar sağlıyordu. Enformel sektörün bu yapısal işlevinin iki mekânsal boyutu vardı. Birincisi, bu sektör nüfusun coğrafi hareketliliğiyle ilişkiliydi. Çalışanların yaklaşık yarısı iç veya dış göçle gelmişlerdi. İkincisi, bu sektörde çalışanların yerleşme alanının, kentin sosyal ve ekonomik coğrafyası içinde, konum ve doku açısından, ayırt edilebilen nitelikleri vardı. Çoğu Akra'nın çeperindeki kendiliğinden oluşmuş, yoksul ve enformel mahallelerde yaşıyorlardı.

K. Hart enformel ekonominin, tıpkı formel ekonomi gibi, kendi mekânını yarattığına dikkat çekiyordu (Hart, 1973; 2010). Bir başka deyişle, kent topraklarına plansız, izinsiz konuveren gecekondular, *slums*, *favelas* gibi yerleşim alanları; gerçekte kapitalist sistemin sürdürülmesini sağlayan mekânlardı. Zamanla, marjinal olmadığı kabul edilen enformel sektörün yapısal rolü hem araştırmacıların kapitalist sisteme farklı bir açıdan bakmasını sağladı hem de daha sonra, pek çok ekonomik ve mekânsal araştırmanın konusu oldu. 1970'li ve 1980'li yıllarda hem iktisat, sosyoloji ve coğrafya disiplinlerinde hem de planlama kuramı alanında güçlü bir eleştiri söylemi vardı. Bu söylemi benimseyen yazarlar; eşitsizliklerin, sömürünün ortaya çıkarılmasını ve kapitalist sermaye birikiminin nasıl eşitsiz mekanlar yarattığının irdelenmesi gerektiğini savunuyordu. Bu doğrultuda Hart da 1985'te yayımladığı bir makalede enformelliğin uluslararası boyutunu vurguladı. Bu bağlamda, reel ekonomideki eylemlerin öзде formel ya da enformel olarak farklılaşmadığını, bu ayrımın kurumsal tanımlarla yaratılan dayanaksız, rastgele bir adıcılık olduğunu söyledi. Böylece, ontolojik bir meseleyi de gündeme getirerek akademik çevrelerin kendi yaklaşımlarını sorgulamaları gerektiğine işaret ediyordu (Hart, 1985; Holgersen, 2020, s. 802).

1990'lardan başlayarak pek çok araştırmacı, küresel ekonominin yerel etkilerini anlamayı öne çıkararak, yapısalci makro çözümlerinin ötesine geçen yaklaşımları benimsedi. Gelişmiş Batı'nın büyük kentlerinde enformel-formel farklılaşmasını araştıran Sassken de, Hart gibi bu ayrıştırmanın yapaylığını gözlemlemişti. Enformel bir sektörden söz etmek yerine enformel üretim ve tüketim çözümlerinden söz etmek gerektiğini vurguluyor ve böyle karma çözümlerin formel sektördeki büyük firmaların içinde de görüldüğüne işaret ediyordu. Hem kentsel üretimin, tüketimin ve işgücünün yapısı; hem de kentsel ekonominin coğrafyası değişmekteydi. Sermaye, emek, kaynak ve bilginin hareketliliğinin artması; toplumsal yaşamın ekonomik ve mekânsal alanlarında alışılmışın dışında kullanım ve eylem biçimleri doğuruyordu. Oysa ekonomik mekâna ilişkin politikalar o güne dek homojen mekân algısıyla üretilmişti. Şimdi bu politika ve eylemler yetersiz kalıyordu. Yeni ekono-

mik ve mekânsal eğilimlerin eski ekonomik düzenin kurallarıyla ve kurumlarıyla bağdaşmaması enformel çözümlerin bulunmasına yol açıyordu (Sassken, 1994, ss. 2289–2294).

Bu gözlemler hem ekonomiye hem de mekâna farklı bir gözlemlerle bakmak gerektiğini yeniden hatırlattı. Bu doğrultudaki çabalar; heterojen, karmaşık ve çok yönlü bir mekân kavramsallaştırması üzerinde yoğunlaştı. Farklılıkların sentezi düşüncesine dayanan bir dizi sosyal ve ekonomik coğrafya paradigması geliştirildi. Aktörler, ağlar, ölçek ve ilişkisel mekân kavramları beşerî coğrafya disiplinindeki yeni tartışmaların ana eksenini oluşturuyordu (Hassink ve Gong, 2017; Suwala, 2021).

3. Mekân ve Çoğulcu Paradigmalar

1990'lı yıllarda dünya artık, her şeyi kapsayan tek bir kuramsal çerçeveye açıklanamayacak kadar büyük ve karmaşıktı. Her ekonomik eylemin yığılımlı bir süreçte, belirli kültürel ve toplumsal özelliklere sahip bir çevreyle etkileşim içinde gerçekleştiği düşüncesi güçlenmekteydi. Coğrafyacılar ekonominin mekânını ele alırken 1960'lara göre çok daha geniş bir kuramlar yelpazesi içinde çalışmaya başladılar. Yeni paradigma arayışları bazı güçlü epistemolojik açınımlara yol açtı. Özellikle *analiz birimi*, güncel dinamikleri anlama ve geleceğin olası toplumsal yörüngelerine işaret etme görevini benimsemiş sosyal bilimciler için önemli bir tartışma teması durumuna geldi. Bu tartışmada, bazı ortak yönlerine karşın farklılaşan görüşler arasında kurumsalçı (Jessop, 2001), evrimci (Boschma ve Martin, 2010), ilişkisel (Boggs ve Rantisi, 2003; Thrift, 2003; Bathelt, 2003; Yeung, 2005; Jones, 2009) ve pratik yaklaşımları (Reckwitz, 2002; Jones ve Murphy, 2011) sayılabilir.

Alternatif yaklaşımların ortak yönü çoğulculuklarıydı. Ekonomik mekândaki olguları çok faktörlü, dinamik, karmaşık ve bağlamsal olarak görüyorlardı. Çağdaş ekonomik coğrafyadaki kuramsal çeşitlenme bir zayıflık, kararsızlık değil güçlenmenin bir belirtisiydi ve bu kuramsal çalışmalar özellikle, yere özgü ağların ilişkiseliliği üzerinde durmalıydı (Dicken, 2006). Bu ilişkisel meselesi, ekonomik coğrafya araştırmacılarının yeni kuramsal çerçeve seçeneklerine yönelmesinin de ortak nedeniydi. Yeni yaklaşımları önerenler, geleneksel yaklaşımın bölgeyi, ekonomik kararlar verme yetisi olan bir aktör gibi ele almasını eleştiriyordu. Bölgesel gelişme konusundaki çalışmalarda bölgenin tek bir aktör gibi ele alınması, ekonomik kararların alınmasında rol oynayan aktörlerin çeşitliliğini ve bunlar arasındaki etkileşimin önemini göz ardı etmek oluyordu (Bathelt, 2006; Jones, 2013).

Yeni arayışın öncülerinin çoğulcu tavırları yöntem konusunda da devam etti. Paradigma arayışlarında farklar olsa da en azından, farklı tekniklerin bir arada kullanılması; nicel verilerle nitel bilgilerin birbirini desteklemesi, makro, mezo ve mikro ölçeklerde yapılan analizlerin birbirini beslemesi konularında birleşiyorlardı. Amaç; olguları ve olayları geçmişteki deneyimlerin izleriyle, tarihsel ve güncel bağlamı içinde anlamaya çalışmaktı.

Bunun için yapısal çözümlerle yetinmeyip; olayları, aktörleri, mekânı ve aralarındaki etkileşimleri anlamak gerekiyordu (Thrift, 2003). Geleneksel neo-klasik ekonomi yaklaşımından ayrılan ekonomik coğrafya seçenekleri arasında eleştirel, kurumsalçı, evrimci ve ilişkisel yaklaşımlar hemen hemen aynı zamanda gelişti. Bu yaklaşımlar bazı benzerliklere sahip olmakla birlikte, ele aldıkları asal meseleler, vurguladıkları sorunlar ve sundukları çözümlenme araçlarının ölçekleri açısından farklılaştı.

Eleştirel coğrafya yaklaşımı, olguları güç geometrileri, üretim ilişkilerindeki çelişkiler ve dengesiz bölüşüm sorunları temaları bağlamında irdeledi. Örneğin Sayer (2004) gücün; etkileme, zorlama, zorbalık, baskı; kandırma, ayartma; yetki, yetke gibi çeşitli biçimlerde uygulamaya konulduğunu belirtirken, bunların mekânsallığını vurguladı. Gücün mekânsallaşmasındaki eşitsizlikler kent kuramlarıyla ilgilenen araştırmacıların da – çoğunlukla Lefevbre'in düşüncelerine yaslanarak– üzerine eğildikleri konulardandı. Kentler eşitsiz gelişmenin hem odağı hem de bu eşitsizliklerin globalleşmesinin (*mondialisation*) taşıyıcısı oluyordu (Brenner vd., 2011).

Kurumsalçı yaklaşım, eyleyici aktörlerin ekonomik kararlarının kurumsal bağlam içinde verildiği düşüncesinden yola çıkarak, bölgenin makro kurumları üzerinde durdu. Kurumların mikro temelleri ve makro bağlamları, aralarındaki etkileşim eleştirel bir bakış açısı içinde anlaşılmalıydı. Salt ilişkisel yaklaşımı eleştiren Jessop, sınırlı rasyonelliğe benzetilen *stratejik-ilişkisel yaklaşımı* öneriyordu (Jessop, 2001, ss. 1227–1230). Kurumsal yaklaşım çalışmalarında, makro ölçekte; siyasal, toplumsal, kültürel öğelerin belirli bir mekânda oluşturduğu ortam ve bu ortamın geçirdiği değişimin mekanizması önemli bir araştırma temasını oluşturdu.

Evrimci ekonomik coğrafya, iktisattaki evrimci akımdan etkilendi. Bu akım, yeni bilgilerin ve yeni teknolojilerin, bir ekonomideki ayıklanma mekanizmasını nasıl etkilediğini irdeliyordu. Coğrafyacılar bu soruyu şöyle sordular: Neden bazı bölgeler, dünya ekonomisindeki pozisyonlarını kaybederken başka bazı bölgeler durumlarını koruyor, hatta güçleniyor? Bölgelerin ekonomik yörüngelerini firmaların yer seçimi kararlarıyla ilişkilendiren bu yaklaşım, her firmanın kararının bulunduğu bölgenin bağlamına gömülü olduğunu ve o nedenle firmaların ve diğer örgütlerin eylemlerinin bağlam ve patika bağımlısı olduğunu savunuyordu. Evrimci ekonomik coğrafyacılar, mezo ölçek üzerine eğilerek tarihsel süreç ve firmaların örgütlenme özellikleri üzerinde durdular. Eyleyenlerin davranışlarının nedenlerini organizasyonların kendi içlerinde ararken bu davranışları, eyleyenlerin arasında zaman içinde kök salmış mikro-rutinlerle (patika bağımlılığı) ilişkilendirdiler. Böylece, evrimci ekonominin kilit kavramları olan patika bağımlılığı, pozitif ölçek ekonomisi (yığılma ekonomileri), rastlantısallık, ayıklanma kavramlarını ekonomik coğrafyaya uyarladılar (Boschma ve Lambooy, 1999; Foster ve Metcalfe, 2003; Boschma ve Frenken, 2006, s. 292)

İlişkisel yaklaşım, çok geniş kabul gören bir alternatif oldu. Evrimci ekonomik coğrafyaninkine benzer varsayımlarla yola çıkmasına karşın ilişkisel coğrafya yaklaşımı yukarıda anılan evrimci ve kurumsal yaklaşımardan ölçek ve ana araştırma meselesi açısından ayrıldı. Latour'un aktör-ağ kuramının etkisiyle canlı ve cansız her türlü varlığı aktör olarak ele alan; bu aktörlerin tümünün etkileşim içinde olduğunu kabul eden düşünce biçimi, o güne dek bilinen tanımlamaları, sınıflandırmaları, ölçek ve kademelenme, mesafe ve mekan gibi coğrafya kavramlarını temelinden sarsıyordu (Simandan, 2024). İlişkisel coğrafya yaklaşımı gömülülük, etkileşim, süreç kavramlarını gündeme taşıdı. Coğrafyanın insan-mekân ilişkilerine bakışını sorgulayan bu yaklaşım önce ilişkisel yöneliş (*relational turn*) başlığı altında belirdi. Kent ve bölge planlama alanlarındaki çalışmaları da etkileyen ve zamanla ilişkisel yaklaşım olarak anılan söylemde mekân, sosyal ilişkileri yerel tarihin içinden süzen etkileşimli bir prizma olarak tanımlandı (Graham ve Healey 1999; Yeung, 2002; Bathelt ve Glückler, 2003). O nedenle, yaklaşımın asal sorunu yeni bir epistemoloji, çok disiplinli bir araştırma çerçevesi kurmaktı. Coğrafya, planlama, tarih, antropoloji, sosyoloji ve ekonomi disiplinleri arasında iletişimi sağlayacak; bu disiplinlerin kullandıkları farklı yöntemler, ölçekler, teknikler ve gözlemler arasında geçiş yapabilecek bir çerçeve bulunmalıydı (Bathelt ve Glückler, 2003, 2011; Brenner vd., 2008; Brenner vd., 2017).

İlişkisel yaklaşım, başka sosyal bilim disiplinlerinde olduğu gibi kentsel ve bölgesel gelişme araştırmalarında da yeni bir bakış açısı ve farklı bir kavramsallaştırma çerçevesi olarak benimsendi. Kentsel analizlerde tüm kentlerin evrensel ölçütlere göre çözümlenip ölçülmesi reddedildi. Bunun yerine araştırmacıların öncelikle; nesnelere, olayların, yerlerin ve kimliklerin birbirlerini *nasıl* etkilediklerini sorarak işe başlaması önerildi. Geleneksel yaklaşımın, her kenti -veya bölgeyi- kendi içine kapalı bir dünya, bir ada gibi ele alması da eleştirildi. Bunu ontolojik bir yanlış olarak nitelendiren ilişkisel yaklaşımda her kentin -veya bölgenin- açık olduğu; yerinin, sınırlarının, ölçeğinin sınır-ötesi siyasal ilişkilerle biçimlendiği kabul ediliyordu (Ward, 2010, s. 281).

İlişkisel yaklaşım, ilginç ve yeni paradigma arayışlarına kapı aralaması nedeniyle beğenilse de yalnızca mikro ölçeğe odaklanarak bütüncül bir araştırma çerçevesi kurmadığı için epistemolojik olarak zayıf bulundu (Sunley, 2008). Ama bu zayıflıklarına karşın, ölçekler arasında ilişki kurarak; araştırmacıların tekil olayları politik ekonomi bağlamında görmelelerine ve büyük ölçekli toplumsal dönüşümleri incelemelerine olanak sağladığı için yararlı bulanlar da oldu. Bu kapsamda, *stratejik-ilişkisel yaklaşım* (Jessop, 2001) ile onun analitik tamamlayıcısı olan *TPNS çerçevesi* (bölge, yer, ağ, ölçek) (Jessop vd., 2008) araştırmacıların ölçekler arasında geçiş yapmalarını kolaylaştırması umulan bir model olarak önerildi. Böylece, kapitalist gelişmenin dönemsel ve mekânsal dalgalanmaları-

nın politik ekonomi perspektifinde sorgulanabileceği düşünülüyordu (Paasi, 2008, s. 409). Ancak bu ilişkisel yaklaşım rehberinin gerçek mekândaki uygulamalara yol göstermesi noktasında çeşitli kaygılar da vardı. Bunlar arasında; toplumsal mekân ilişkisi farklı ilkeler arasındaki çatışmalar, mekânın farklı boyutlarının eklenmesindeki uyumsuzluklar, belirsizlikler; sosyal adaletin sağlanmasındaki eksikler ve/veya bu eksiklerin maskelenmesi gibi konular sayılabilir (Healey, 2006; Jessop vd., 2008; Khan vd., 2013).

Tüm bu tartışma ve kaygılara karşın, farklı ölçeklerin bir arada değerlendirilmesi genellikle kabul gören bir tavır oldu. Ancak bu araştırmalardan elde edilen bilgilerin toplumsal yaşamdaki deneyimlere; kurumsal politikalara ve pratiklere nasıl aktarılacağı noktasında belirsizlikler devam ediyordu. Çoğulcu paradigmalarda gündelik gerçeklikler arasında nasıl bağlantı kurulacaktı?

4. Paradigmanın Eylemselleştirilmesi: Süreçler ve Pratikler

Yukarıdaki soruların yanıtlarını arayan epistemolojik tartışmalarda ilişkisel ve evrimci coğrafya akımlarına yönelenler; araştırmacıların öncelikle *süreçleri* anlamaya çalışması gerektiğini söylediler. Bu tartışmalarla üretilen görüşlerin mekân pratiklerine aktarılması amacıyla *International Planning Studies* dergisi 2013'teki bir sayısını mekân epistemolojisi konusuna ayırdı. "Planlama, şehircilik ve mimarlıkta ilişkisel perspektif" temalı özel sayının amacı; mekân epistemolojisi içinde disiplinler arası araştırmalar, tartışmalar ve kuramların yeşermesi için uygun bir platform, bir sinerji yaratmaktı. Bu sayının girişinde, mekânı çok boyutlu bir anlayışla ele alabilmek için iki beceri gerektiği vurgulanıyordu: 1. sosyo-mekânsal yapılanmanın farklı ilkelerini bir arada değerlendirerek bağdaştırabilmek; 2. mekânın farklı niteliklerinin ayırımına varmak. Bu nitelikler, tipoloji ve morfoloji; toplumsal gömülülük, dönüştürücü eyleyenler; ilişkisel karmaşıklık ve semantik ve deneyimsel kapasiteyi içeriyordu. Bu yaklaşım, kuşkusuz disiplinler arası bir çaba olmak zorundaydı. Bu bağlamda, farklı disiplinlerin söylemlerinin altında yatan toplumsal ve mekânsal mantığı görmek, mekânı anlamak ve çözümlemek için kullandıkları yöntemleri bilmek gerekiyordu (Khan vd., 2013, s. 288). Gündelik yaşamın gerçekliği içinde gözlemlenen olguları, yapısal açıklamaların ötesine geçerek bağlamı içinde anlamak ancak mikro ölçekteki sosyolojik analizlerle, bazen de antropolojik gözlemlerle varılabilecek bir hedefti. Bu bakış açısı içinde ekonomik coğrafyada, bölgesel ve kentsel araştırmalarda; bireyler, haneler, küçük girişimci ve zanaatkar gibi aktörlerin ekonomik etkinliklerini gerçekleştirirken benimsedikleri, öğrendikleri *pratikler* önemli bir araştırma eksenini oluşturdu. Bu eksen için Khan ve diğerleri (2013, s. 289), *ilişkisel ve pragmatik mekân epistemolojisini* önerdiler. Bu mekân epistemolojisinin ilişkisel niteliği, her eylem için kararların çok sesli, çok paydaşlı ve çok disiplinli

alınmasında yatıyordu. Pragmatik niteliği ise her yerde aynı formüllerin kullanılmamasından kaynaklanıyordu. Her eylem veya her olay için, o olayın koşullarına göre yöntem seçilmeliydi. Bu iki süreç izlenerek *ilişkisel ve pragmatik mekân epistemolojisi* hayata geçirilebilirdi.

Süreç kavramının sosyal bilim araştırmalarının odağına yerleşmesinde, örgütlenme konusunda uzmanlaşmış bir sosyal psikolog olan Karl Weick'in çalışmaları güçlü bir rol oynadı. Weick her toplumsal kümede, her örgütte üyelerin zaman içinde rutinleşmiş eylem biçimleri geliştirdiğini ve bu rutinleri oluşturan eylemlere ve araç-gerece anlam yüklediklerini; bu anlamın herhangi bir amaca ulaşılması açısından asal olduğunu örneklerle açıkladı (Weick, 1993; Clegg, 2010, s. lii). Süreç, malzeme ve bunlara yüklenen anlamla güçlenen rutin eylemlerin örgütlenmedeki dinamik rolü toplumsal bilimlerde yeni bir yönelişe, *pratik yaklaşımına* yol açtı.

Sosyal ontoloji kapsamındaki tanıma göre, *pratik* kavramı, bir etkinliğin gerçekleştirilmesindeki yöntem ve işlemleri ifade eder. Belirli bir kültürde belirli bir etkinliğin gerçekleştirilme biçimi, o kültürdeki insanların düşüncelerini, davranışlarını, konuşma biçimlerini ve duygularını; bunlara ek olarak o işlemlerdeki araç gereç, eşya ve malzemeyi içerir (Epstein, 2024). Bu öğeler, genel kabul görmüş, konvansiyonel anlayışa ve kurallara göre örgütlenir. Toplumsal yaşamın değişik alanlarında; birbirleriyle bağlantılı eylemlerden, söylenenlerden ve özdeksel düzenlemelerden oluşan çeşitli pratikler, bir *sosyal pratik* içinde bağdaştırılır. Zamanın ve mekânın içinden süzülerek somutlaşmış, birbirine bağlı bu pratikler toplumsal alanı ve toplumsal düzenin temelini oluşturur. Toplumsal alandaki bireyler bu pratiklerin taşıyıcısıdır. Bir başka deyişle, bireyler "sosyal pratiğin içinde farklı pratiklerin bağlantısını veya organizasyonunu sağlayan" öğelerdir (Schatzki vd., 2001; Reckwitz, 2002, s. 255; Spaargaren vd., 2016, s. 8; Hui, 2016).

Gündelik yaşamımızın her alanında gerçekleştirdiğimiz etkinliklerin tümü, belirli eylemlerin öğrenilmiş bir düzene ve kurallara göre yerine getirilmesiyle gerçekleşir. Siyaset pratikleri, aşçılık pratikleri, eğitim pratikleri veya planlama pratikleri denildiğinde; sınıflandırılmış, sıraya konulmuş; yeri, zamanı ve süresi belirlenmiş eylem kümelerinden söz edilmiş olur. Bu pratikleri gündelik yaşamımızda, planlama gibi meslek pratiklerinin içinde her gün yinelenen bu düzeni ve kurallarını da her gün yeniden üretmiş oluruz. Ancak, bunların tümü açık uçlu örgütlenmelerdir: Bir yandan yeniden üretilip kurumsallaşırken; bir yandan da fiziksel, toplumsal ve ekonomik çevredeki dinamiklerle göre değişen bireyler ve kümeler aracılığıyla, sürekli başkalaşma eğilimindedirler (Bakken ve Hernes, 2006; Stephenson vd. 2020, s. 802).

Toplumsal ve ekonomik dinamiklerle mekânsal boyutun nasıl iç içe örüldüğünü Jones ve Murphy, sosyal pratik kavramıyla şöyle açıklıyorlardı:

"Sosyo-mekânsal pratikler; yerleşmiş, rutinleşmiş veya doğaçlama sosyal eylemlerdir. Çeşitli aktörler, özdeksel öğeyi (malzeme, donanım vb.) belirli bir ekonomik mekânda organize eder, üretir ve tüketirler. Bu eylemlerle ekonomik mekânı oluşturur, yeniden üretir ve aynı zamanda, bu ekonomik evrene bir anlam yüklerler. Bu aktörler toplu veya tekil, canlı veya cansız olabilirler. Söz gelimi, aktörler arasında girişimciler, işçiler, hasta bakıcılar, tüketiciler; firmalar, topluluklar; sanayiler, yerler, pazarlar, kültür kümeleri vb. sayılabilir. Pratiklerin araştırılmasına gelince; bu çalışmalar bize kurumlar, ağlar, sınıf yapıları ve cinsiyet eşitsizliği gibi toplumsal olguların günlük yaşamda nasıl deneyimlendiğini, yeniden üretilerek sürdürüldüğünü, günlük eylemlerle nasıl dönüştürüldüğünü gösterebilir." (Jones ve Murphy, 2011, s. 367)

Bir yandan pratik kavramı üzerinde tartışılırken bir yandan da bu kavramın nasıl işlemselleştirileceği gündemdedi. Bir bölgedeki veya bir sektördeki pratiklerin niteliğini ve sürecini anlamak için nasıl bir çözümleme yöntemi izlemek uygun olur? Belirli bir pratiğin, başka bir pratiğe göre ayırt edici niteliği nedir? Bu sorulara en sağlam ve yalın yanıt Shove'dan geldi ve kimilerince indirgemeci olmakla eleştirilse de bugüne dek araştırmacılara yol göstermeyi sürdürdü. Shove, her pratiği oluşturan üç asal öge vardır diyordu: özdeksel öge (*materials*), beceri (*competence*) ve anlam (*meanings*). Bu öğelerin birleşimiyle oluşan bir pratik sürekli yinelenirse bu öğeler arasında belirli bir birliktelik ortaya çıkar ki, bu özgün birleşim o pratiğe ayırt edici toplumsal özelliğini kazandırır. Daha sonra, özdeksel öğeyi (*materials*) biraz daha açarak bu öğenin üç farklı rolünü tanımladı. Pratiklerin gerçekleşmesi için vazgeçilmez olan ama sürecin içinde eylemsel olarak yer almayan şeyleri altyapı (*infrastructure*) olarak nitelendirdi. Pratik sürecinin aktif bir parçası olan, o süreç içinde mobilize veya manipüle edilen şeyleri aygıtlar (*devices*) olarak adlandırdı. Pratik sürecinde tüketilen ya da radikal biçimde dönüştürülen şeylere de kaynaklar (*resources*) dedi (Shove vd., 2009; Spaargaren vd., 2016; Shove, 2017).

5. Son Olarak – Pratikler ve Düzen

Toplumsal pratiklerin nasıl araştırılacağı konusunda araştırmacıların şimdilik, bir dereceye kadar, görüş birliğine vardıklarını kabul edebiliriz. Ama bu noktada yeni bir mesele, toplumsal pratiklerle toplumsal düzen ilişkisi gündeme gelmektedir. Toplumsal pratiklerin toplumsal düzene yön verdiğini (Schatzki, 2001, ss. 15–16) kabul ettikten sonra şu soruyu sormak gerekmektedir: Kurumsallaşmış, göreceli kalıcılık kazanmış düzenleme pratikleriyle sürekli başkalaşan toplumsal pratikler arasında nasıl bağlantı kurulabiliriz?

Coğrafya, planlama ve örgütlenme yazınında olup enformellik konusunu inceleyenlerin birleştiği nokta, kurumsal planlamanın dışında kalan mekânsal örgütlenmelerin, kent ve bölge

araştırmalarındaki konvansiyonel yaklaşımdan farklı bir perspektifle ele alınmasının gerekliliğidir. Hart'ın makalesinden (1973) kırkaltı yıl, Sassken'in makalesinden (1994) yirmibeş yıl sonra *Urban Studies* (2019) dergisi *enformel şehircilik* temalı özel bir sayı yayımladı. Sayının editörlerine göre enformellik –kurumsallaşmış düzenlemelerin dışında gerçekleşen eylemler, etkinlikler– yapılanma açısından önemini korumaktaydı. Ama hâlâ adı tam konulamamış bir mesele, bir sosyal ontoloji meselesi olarak tanımlanmayı; sosyo-ekonomik sistem ve onun coğrafyası içerisinde bir yere oturtulmayı bekliyordu (McFarlane, 2019; Dell'Anno, 2022, s. 1611). Bu sayının sunuş yazısının başlığı "*Transcending (in)formal urbanism*" (Acuto vd., 2019) idi. Başlıktaki sözcük oyunuyla 'formel şehirciliğin aşılması'nın amaçlandığının işareti verilmişti. Bu sunuşta yazarlar, enformelin uzun süredir 'formel' tarafından ötekileştirildiğini; ama gerçekte enformel diye anılanın yalnızca 'formel'in diğer yüzü olduğunu; artık, kapsayıcı bir planlama için bu ötekileştirmenin ötesine geçmek gerektiğini vurguluyorlardı. Bu sayıda McFarlane (2019), şehircilik çalışmaları açısından formel-enformel dinamiğinin nasıl bir katkısı olacağını sorguladıktan sonra, enformel şehirciliğin kent kuramına katkısı olabileceğini ve şehircilik çalışmalarının ufku- nu açabileceğinden söz ediyordu.

Bu özel sayıdan önce de kimi yazarlar kentsel enformellik durumuna daha olumlu bir değer yüklüyor, hatta planlamanın geleceğine ışık tutabileceğini umuyordu. Bu yazarlar, geçmişteki eşitlikçi, kapsayıcı planlama çabalarının eksik, zayıf yönlerini saydıktan sonra, en son katılımcı planlama deneyiminin de başarısız olduğunu ileri sürüyorlardı. Katılımcı planlamanın, ivmenin planlama kurumundan gelmesi nedeniyle tepeden inme bir sürece dönüştüğünü, tabanda benimsenemediğini ve tabandaki farklı gereksinmelere cevap veremediğini iddia ediyorlardı (Boonstra ve Boelens, 2011). Post-yapısalcı akımlardan ve Latour'un aktör-ağ kuramından yararlanarak 'kendiliğinden örgütlenme'nin bir mekânsal planlama yöntemi olarak benimsenmesini öneriyorlardı. Daha sonraki bir çalışmada, bu kez Boonstra ve Rauws (2021), kendiliğinden örgütlenmenin güncel planlama sorunları karşısında, kent planlamanın üreteceği çözümlerin yapıtaşı durumuna geldiğini savunuyorlardı. Bir başka çalışmada, planlamadan vazgeçilemeyeceği; ama formel planlama kıskacındaki plancının, kurumsal tanımlamaların ve sınıflandırmaların dışına çıkamadığı; o nedenle de bu tanımların kapsamadığı işlevleri görmezden gelerek plan kararlarına yansıtmadığı vurgulanıyordu. Bu açıdan enformel yerleşme pratikleri, kurumsallaşmış planlamanın dersler çıkarabileceği alternatif çözümler olarak değerlendiriliyordu. Madanipour'un (2018), 'geçici şehircilik, gündelik yaşam pratiklerine gömülüdür' sözü anımsatılıyordu. Planlama kurumunun, *kalıcı hâle gelmiş geçici çözümleri* (kalıcı geçicilik) bir "yenilik fırsatı" olarak değerlendirmesi; sorunu tanımladıktan sonra plancının, bilinen plan türlerinden birini çözüm

olarak seçmek yerine bağlama göre uyarlanabilir alternatifler üretmesi öneriliyordu (Andres vd., 2021). Boelens'e göre (2021) mekânsal planlamanın, öncelikle değiştirilmesi gereken iki alışkanlığı vardı: aktör odaklı düşünmek ve planlama şablonlarıyla çalışmak. Boelens plancılara, aktörler yerine ağlara odaklanmalarını; önceden tanımlanmış, öğrenilmiş planlama şablonlarını uygulamak yerine; mevcut durumdaki iş birliklerine ve bağlama göre plan yapmalarını öneriyordu.

Yukarıda anılan araştırmalar mekânsal örgütlenmelere, sosyal pratikler ve bunların bağlamı üzerinden bakılmasının önemine işaret ediyor. Bu açıdan bakıldığında, enformel pratiklerin ya da kendiliğinden örgütlenme pratiklerinin, kurumsal planlama pratiklerine nasıl yeni yollar açabileceği, kuşkusuz ufuk açıcı, ilginç bir tartışma konusu. Ancak burada özdeksel ve bilişsel kapasite farklarından doğabilecek eşitsizlikler, manipülasyonlar üzerinde durulmuyor. Daha üst ölçekteki ulusal, küresel stratejilerin bağlamı ise tümüyle ihmal edilmiş. Bu noktada, eleştirel yaklaşımın makro ölçekteki bağlamsaldık perspektifi hem uyarıcı hem de daha farklı bir yönden ufuk açıcı oluyor. Örneğin, A. Roy (2005), Dünya Bankası'nın ve bazı uzmanların enformellik konusundaki kapitalist reçetelerinin, yoksulluğu azaltmak açısından anlamsız kalışını ortaya koyduktan sonra, enformel pratiklere yaklaşımdaki iki yanlışın altını çizerek şöyle diyor: Birinci yanlış, plancının enformelliği bir istisna, doğru arazi kullanımından bir sapma olarak görmeleridir. Oysa enformel mekânsal pratikler, bir toplum kesiminin "kent hakkı"nın somutlaşmış hâlidir. Enformel mekân pratiklerinin sonuçlarına yalnızca değişim değeri üzerinden bakılamaz. Plancılar artık yalnızca arazi kullanım düzeni ve toprağın değişim değerini göz önüne alarak plan yapamazlar. Kent hakkının temeli olan *kullanım değeri* üzerinde de durmaları gerekir. İkinci yanlış, enformel pratiklerin nedenleri ve aktörleriyle ilgilidir. Kentsel arazi kullanım düzeni kadar bu düzenin istisnalarının da devlet tarafından üretildiğinin bilincine varılmalıdır. Dolayısıyla enformel kentleşme sorununu çözmeye çalışmak, planlanmayan ve planlanamayacak yerleri üreten planlama aygıtını bütünüyle ele almayı gerektirir.

Sosyo-mekânsal pratikler ve bu pratiklerin ilişkiselliği, insan-zaman-mekân etkileşimini anlamamız açısından yeni bir bakış açısı sunuyor. Aynı zamanda planlamanın bir erke, bir güç aygıtı olduğu gerçeği üzerinde düşünmemize de neden oluyor. Ama hâlâ sormamız gereken birkaç soru var:

- Sorunları anlamak için doğru yerlere bakıyor muyuz?
- Sorunları farklı ölçeklerde, farklı açılardan görebiliyor muyuz?
- Doğru sorular sorabiliyor muyuz? Hangi soruları sormalıyız?
- Çözüm üretirken yeni eşitsizliklere yol açma riski doğuyor mu?

Conflict of interest: The authors declare that there are no financial or personal conflicts of interest related to this study.

Funding and support: No financial support was received for the conduct or publication of this research.

Use of artificial intelligence (AI): No AI-based writing or editing tools were used at any stage of this study.

Peer-review: This manuscript was evaluated through a double-blind peer-review process. The manuscript was revised in accordance with the reviewers' comments.

Çıkar çatışması: Yazarların bu çalışmayla bağlantılı finansal ya da kişisel herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Finansman ve destek: Bu araştırmanın yürütülmesi ve yayımlanması sürecinde herhangi bir finansal destek alınmamıştır.

Yapay zekâ kullanımı: Bu çalışmanın herhangi bir aşamasında yapay zekâ tabanlı yazım ya da düzenleme araçları kullanılmamıştır.

Hakem değerlendirmesi: Makale, yazar ve hakem kimliklerinin karşılıklı olarak gizli tutulduğu bağımsız hakemlik süreciyle değerlendirilmiş ve hakem görüşleri doğrultusunda gözden geçirilmiştir.

Kaynaklar

- Acuto, M., Dinardi, C. ve Marx, C. (2019). Transcending (in)formal urbanism. *Urban Studies*, 56(3), 475–487.
- Andres, L., Bakare, H., Bryson, J. R., Khaemba, W., Melgaço, L. ve Mwaniki, G. R. (2021). Planning, temporary urbanism and citizen-led alternative-substitute place-making in the Global South. *Regional Studies*, 55(1), 29–39.
- Bakken, T. ve Hernes, T. (2006). Organizing is both a verb and a noun: Weick meets Whitehead. *Organization Studies*, 27(11), 1599–1616.
- Barnes, T. J. ve Christophers, B. (2018). *Economic geography: a critical introduction*. Wiley Blackwell.
- Bathelt, H. (2003). Geographies of production: growth regimes in spatial perspective 1 – innovation, institutions and social systems. *Progress in Human Geography* 2003, 27, 763.
- Bathelt, H. ve Glückler, J. (2003). Toward a relational economic geography. *Journal of Economic Geography*, 3, 117–144.
- Bathelt, H. (2006). Geographies of production: growth regimes in spatial perspective 3 – toward a relational view of economic action and policy. *Progress in Human Geography*, 30(2), 223–226.
- Boelens, L. (2021). A flat ontology in spatial planning: opening up a new landscape or just a dead end? *disP-The Planning Review*, 57(2), 4–15.
- Boggs, J. S. ve Rantisi, N. M. (2003). The 'relational turn' in economic geography. *Journal of Economic Geography*, 3(2), 109–116.
- Boonstra, B. ve Boelens, L. (2011). Self-organization in urban development: towards a new perspective on spatial planning. *Urban Research & Practice*, 4(2), 99–122.
- Boonstra, B. ve Rauws, W. (2021). Ontological diversity in urban self-organization: complexity, critical realism and post-structuralism. *Planning Theory*, 20(4), 303–324.
- Boschma, R. A. ve Frenken, K. (2006). Why is economic geography not an evolutionary science? Towards an evolutionary economic geography. *Journal of Economic Geography*, 6(3), 273–302.
- Boschma, R. A. ve Lambooy, J. G. (1999). Evolutionary economics and economic geography. *Journal of Evolutionary Economics*, 9(4), 411–429.
- Boschma, R. A. ve Martin, R. L. (Ed.) (2010). *The handbook of evolutionary economic geography*. Edward Elgar Publishing.
- Braudel, F. (1958, Aralık). History and social sciences: the long term. *Annales. Histoire, Sciences Sociales* Vol. 13 Issue 4 içinde, (ss. 725–753). Cambridge University Press.
- Braudel, F. ve Wallerstein, I. (2009). History and the social sciences: The Longue Durée. *Review (Fernand Braudel Center)*, 32(2), 171–203. <http://www.jstor.org/stable/40647704>
- Brenner, N., Jessop, B., Jones, M. ve Macleod, G. (Ed.) (2008). *State/space: a reader*. John Wiley & Sons.
- Brenner, N., Madden, D. J. ve Wachsmuth, D. (2011) Assemblage urbanism and the challenges of critical urban theory. *City*, 15(2), 225–240.
- Brenner, N., Schmid, C., Hall, S. ve Burdett, R. (2017). Elements for a new epistemology of the urban. *The SAGE handbook of the 21st century city* içinde, (ss. 47–68). SAGE.
- Bunge, W. (1979). Fred K. Schaefer and the science of geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 69(1), 128–132.
- Buttimer, A. (1969). Social space in interdisciplinary perspective. *Geographical Review*, 417–426.
- Clegg, S. R. (2010). Editor's introduction: directions in organization studies. S. Clegg (Ed.), *SAGE directions in organization studies* içinde, 1, xxi–xcvii.
- Dell'Anno, R. (2022). Theories and definitions of the informal economy: a survey. *Journal of Economic Surveys*, 36(5), 1610–1643.
- Dicken, P. (2006). Foreword. S. Bagchi-Sen ve H. Lawton-Smith (Ed.), *Economic geography* içinde (ss. xiii–xv). Taylor & Francis.
- Epstein, B. (2024) Social ontology. E. N. Zalta ve U. Nodelman (Ed.), *The Stanford encyclopedia of philosophy* içinde. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2024/entries/social-ontology/>

- Foster, J. ve Metcalfe, J. S. (Ed.) (2003). *Frontiers of evolutionary economics: competition, self-organization, and innovation policy*. Edward Elgar Publishing.
- Graham, S. ve Healey, P. (1999). Relational concepts of space and place: Issues for planning theory and practice. *European Planning Studies*, 7(5), 623–646.
- Hart, K. (1973). Informal income opportunities and urban employment in Ghana. *Journal of Modern African Studies*, 11(3), 61–89.
- Hart, K. (1985). The informal economy. *Cambridge Anthropology*, 10(2), 54–58.
- Hart, K. (2010). Africa's urban revolution and the informal economy. *The political economy of Africa* içinde, (ss. 389–406). Routledge.
- Hassink, R. ve Gong, H. (2017). *Sketching the contours of an integrative paradigm of economic geography* (No. 2017/12). Lund University, CIRCLE-Centre for Innovation Research.
- Healey, P. (2006). Relational complexity and the imaginative power of strategic spatial planning. *European Planning Studies*, 14(4), 525–546.
- Holgersen, S. (2020). On spatial planning and Marxism: Looking back, going forward. *Antipode*, 52(3), 800–824.
- Hui, A. (2016). Variation and the intersection of practices. G. Spaargaren, D. Weenink ve M. Lamers (Ed.), *Practice theory and research: Exploring the dynamics of social life* içinde, (ss. 64–79). Routledge.
- Jessop, B. (2001). Institutional re(turns) and the strategic-relational approach. *Environment and Planning A*, 33(7), 1213–1235.
- Jessop, B., Brenner, N. ve Jones, M. (2008). Theorizing sociospatial relations. *Environment and Planning D: Society and Space*, 26(3), 389–401.
- Jones, A. (2013). Geographies of production I: Relationality revisited and the 'practice shift' in economic geography. *Progress in Human Geography*, 38(4), 605–615.
- Jones, A. ve Murphy, J. T. (2011). Theorizing practice in economic geography: Foundations, challenges, and possibilities. *Progress in Human Geography*, 35(3), 366–392.
- Jones, M. (2009). Phase space: geography, relational thinking, and beyond. *Progress in Human Geography*, 33(4), 487–506.
- Khan, A., Moulaert, F. ve Schreurs, J. (2013) Epistemology of space: Exploring relational perspectives in planning, urbanism, and architecture. *International Planning Studies*, 18(3-4), 287–303.
- Kuhlke, O. (2006). Space, human geography and. B. Warf (Ed.), *Encyclopedia of human geography* içinde, (ss. 441–444). SAGE.
- Lee, R. E. (2018). Lessons of the Longue Durée: The legacy of Fernand Braudel. *Historia Critica* [Online], 69.
- Madanipour, A. (2018). Temporary use of space: Urban processes between flexibility, opportunity and precarity. *Urban Studies*, 55(5), 1093–1110.
- McFarlane, C. (2019). Thinking with and beyond the informal-formal relation in urban thought. *Urban Studies*, 56(3), 620–623.
- Özveren, E. (2017). The fisherman of Halicarnassus and Fernand Braudel: Less than a full Mediterranean crossing. *Meltem İzmir Akdeniz Akademisi Dergisi*, 1, 9–22.
- Paasi, A. (2008). Is the world more complex than our theories of it? TPSN and the perpetual challenge of conceptualization. *Environment and Planning D: Society and Space*, 26(3), 405–410.
- Reckwitz, A. (2002). Toward a theory of social practices: A development in culturalist theorizing. *European Journal of Social Theory*, 5(2), 243–263.
- Roy, A. (2005). Urban informality: Toward an epistemology of planning. *Journal of the American Planning Association*, 71(2), 147–158. doi:10.1080/01944360508976689
- Sassken, S. (1994). The informal economy: Between new developments and old regulations. *Yale Law Journal*, 103, 2289.
- Sayer, A. (1979). Epistemology and conceptions of people and nature in geography. *Geoforum*, 10(1), 19–44.
- Sayer, A. (2004). Seeking the geographies of power. *Economy and Society*, 33(2), 255–270.
- Schaefer, F. K. (1953). Exceptionalism in geography: a methodological examination. *Annals of the Association of American Geographers*, 43(3), 226–249. doi:10.1080/00045605309352114
- Schatzki, T., Cetina, K. K. ve von Savigny, E. (Ed.) (2001). *The practice turn in contemporary theory*. Routledge.
- Shove, E., Trentmann, F. ve Wilk, R. (Ed.) (2009). *Time, consumption and everyday life: practice, materiality and culture*. Berg.
- Shove, E. (2017). Matters of practice. A. Allison Hui, T. Schatzki ve E. Shove (Ed.), *The nexus of practices: connections, constellations, practitioners* içinde, (ss. 167–180). Routledge.
- Simandan, D. (2024). Actor-network theory. B. Warf (Ed.), *The encyclopedia of human geography* içinde. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-25900-5_3-1
- Spaargaren, G., Lamers, M. ve Weenink, D. (2016). Introduction: using practice theory to research social life. G. Spaargaren, D. Weenink ve M. Lamers (Ed.), *Practice theory and research: exploring the dynamics of social life* içinde, (ss. 3–27). Routledge.
- Stephenson, K. A., Kuismin, A., Putnam, L. L. ve Sivunen, A. (2020). Process studies of organizational space. *Academy of Management Annals*, 14(2), 797–827. <https://doi.org/10.5465/annals.2018.0146>
- Sunley, P. (2008). Relational economic geography: a partial understanding or a new paradigm? *Economic Geography*, 84(1), 1–26.
- Suwala, L. (2021). Concepts of space, refiguration of spaces, and comparative research: Perspectives from economic geography and regional economics [95 paragraphs]. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 22(3), Art. 11.
- Thrift, N. (2003). Space: the fundamental stuff of human geography. S. Holloway, S. Rice ve G. Vallentine (Ed.), *Key concepts in geography* içinde, (ss. 95–107). SAGE.
- Wallerstein, I. (2003) Anthropology, sociology, and other dubious disciplines. *Current Anthropology*, 44(4), 453–465.
- Ward, K. (2010). Towards a relational comparative approach to the study of cities. *Progress in Human Geography*, 34(4), 471–487.
- Weick, K. E. (1993). The collapse of sensemaking in organizations: The Mann Gulch disaster. *Administrative Science Quarterly*, 38, 628–652.
- Yeung, H. W. C. (2002). Towards a relational economic geography: old wine in new bottles. 98th Annual Meeting of the Association of American Geographers içinde, (ss. 19–23). Los Angeles, USA.
- Yeung, H. W. C. (2005). Rethinking relational economic geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 30(1), 37–51.